

Նվարդ ԵՂՈՅԱՆ

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ ՁՐԱՌՍ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Ջրառատ գյուղը գտնվում է նախկին Ախուրյանի շրջանի հարավ-արևելքում, Գյումրի (Արևոտ), Գյալանդայա (Հարսնասար) սարերի ստորոտում: Գյուղի հին անունն է Չրախլի¹: 1820-1827թթ. հիմնադրված գյուղի բնակչության կազմը հիմնականում Կարսից, Էրզրումից (Կարինից), Բուլանըխից, Խնուսից, Մանազկերտից գաղթածներն են²: 1952թ-ին Չրախլի են տեղափոխվում հարևան Խանվալի գյուղի բնակիչները, որոնք Մուշից տեղահանվածներն են, և տեղի ազգագրական նկարագրին ավելանում է Մշո բանահյուսությունը:

Գյուղի երաժշտական բանահյուսության մասին ճշգրիտ տեղեկություններ ունենք սկսած 1950-1960թթ-ից³: Տեղի գեղջկական երգին նոր շունչ ու կյանք հաղորդեց տեղացիների ջանքերով հիմնադրված և ազգագրական փառատոնների բազմակի մասնակից «Ծաղկասար» երգի և պարի խումբը, որի մեմակատարների՝ Լ. Ոսկանյանի (վոկալ, պար), Կամսար Մարգարյանի (պարկապուկ) ջանքերով պահպանվել և հաջորդ սերունդներին են փոխանցվել լուսավոր տոնական խաղիկները, ամսական կամային պարեղանակները:

Առաջին անգամ գյուղն արժանացել է երաժշտագետ ազգագրագետների ուշադրությանը 1970թ-ին, երբ ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաբանական մասնակիցները, հանձինս խմբի ղեկավար՝ բանասիրության դոկտոր Ս.Հարությունյանի և երաժշտագետ Հ.Էլոյանի, բացահայտեցին Ջրառատի երաժշտական գանձարանը: Հավաքված նմուշները քիչ՝ սակայն խոստումնալից էին (1 երգ և 4 գործիքային նվագ): Հաջորդ ձայնագրությունը կատարվել է 1972թ-ին Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի Հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության կաբինետում՝ պրոֆեսոր Մ.Բրուտյանի և արվեստագիտության թեկնածու Մ.Մանուկյանի կողմից (13 նվագ): Երկու դեպքում էլ ձայնագրվել է պարկապուկ նվագող և երգեր հորինող Կամսար Մարգարյանը:

25 տարվա ընդմիջումից հետո Ջրառատը հյուրընկալեց Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաբանական մասնակիցներին (1997թ – Ն.Եղոյան, Հ.Մանուկյան, 1998թ – Ն.Եղոյան, Հ.Ափիյան):

Գյուղն ունի 300 ծովա, 1200-ից ավելի բնակիչ: Ընդհանուր տնտեսական ծանր վիճակը իր կնիքն է թողել ինչպես բոլոր գյուղերի, այնպես էլ Ջրառատի կյանքի, կենցաղի, գյուղացու հոգեբանության վրա:

Վերջին գիտաբանական ժամանակ գյուղում գրառվել է 38 երգ և գործիքային նվագ: Երգասացները 15-78 տարեկաններ են: Տարեց երգասացները, ինչպես նախկինում, հաճույքով պատմում և «ասելով» երգում են դրվագներ «Ալի և Բարադ», «Աշուղ Լարիբ» սիրավեպերից, Սայաթ-Նովայի և Ջիվանու երգերից (4 նմուշ): Երգերի ժանրային շրջանակը ընդգրկում է. քնարական (11 նմուշ), ծիսական (5 նմուշ – 3 հարսանեկան, 1 վարդավառի, 1 համբարձման), օրոր (1 նմուշ), պարերգ (13 նմուշ), աշուղական (4 նմուշ), հորինված (1 նմուշ), գործիքային նվագ (3 նմուշ): Չայնագրված

¹ Չրաղ (պարսկ.) - ճրագ, կանթեղ: Մ.Մախսատյան, Հայերեն բացատրական բառարան, հ.4, Եր., 1945:

² Լ.Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն, Հ.Մ ա ռ ց ս յ ա ն, Շիրակի՝ 1926-1927թթ. գաղթականության որոշ հարցեր, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ Գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 1999, էջ 211:

³ Գեղջկական և աշուղական երաժշտության ձայնագրման և տպագրման գործով Շիրակում XIX-րդ դարի II-րդ կեսին զբաղվել են շնորհաշատ մանկավարժներ Ա.Բրուտյանը և Աղ.Մխիթարյանը: Յավոբ, նրանց հրատարակած ժողովածուներում (1898թ. –Ա.Բրուտյան «Չայնագրյալ ժողովրդական երգեր, պարերգեր և պարեղանակներ», 1900թ. - Աղ.Մխիթարյան «Տաղեր և խաղեր», 1901թ. - «Փշրանք Շիրակի ամբարներից») հստակ տեղեկություններ չկան երգասացների, ձայնագրման վայրի, ժամանակի և երգի հայրենիքի մասին, և հետևաբար, անհնար է համոզված ասել, թե Չրախլիում կատարվել են ձայնագրություններ թե ոչ, և ինչպիսի՞ն է եղել դարերի ասանանագծին գեղջկական երգը գյուղում:

նմուշներում կան ռադիոհեռուստատեսային հաղորդումների ազդեցությունը կրող երգեր, ինչպես օրինակ Ավո Մանուկյանի (32 տարեկան) հեղինակած «Լարաբաղ» երգը: Սակայն պահպանվել և գրառվել են նաև նմուշներ, որոնք գալիս են տարիների խորքից: Նույն երգի տարբերակների համեմատական վերլուծությունը թույլ կտա պատասխանելու ազգաերաժշտագիտության ոլորտներից մեկի՝ քննական համեմատական վերլուծության կարևորագույն խնդիր հանդիսացող երաժշտական ինտոնացիոն բառարանի և ինքնահատուկ երաժշտական բարբառների տեղային առանձնահատկությունների ուսումնասիրության առաջադրող խնդիրներից որոշին: Ինչպես նշում է աշուղական և ժողովրդական երգերի գիտակ Գ.Լևոնյանը. «Տվյալ ազգաբանական զանգվածի երաժշտական ընդունակությունը կան ծանրությամբ ճանաչելու համար ամենից առաջ պետք է մոտենալ նրա ժողովրդական երգերին, սրանք ավելի ինքնուրույն և հարազատ են, քան աշուղական ու հոգևոր-եկեղեցական երգերը»⁴:

Պարերգեր. Գեղջկական երաժշտության մեջ սրանք հայտնի են *խաղիկ, խանա, մանի, գյոնդ* անուններով: Ժանրային առանձնահատկություններով ավելի կենսունակ են, մատչելի հիշելու, վերարտադրելու համար: Այս նմուշները գրառված բանահյուսական նյութում առավել մեծաքանակ են. «Դայթանա բուլկի», «Հե՛յ, ամպերով արի», «Յոլակի», «Բատոլա», «Մարալի պես ման կուգա», «Դույնի-դույնի», «Լեգիներ», «Ելա երթիկ, խոտ թափի», «Գյուլո», «Ժոտը կապե, հանդ կերթա», «Արփաշայի գյուլերը»⁵, «Յար, Նավզիկե, Նազդարե», «Ուրնդա»⁶: Երգասացները միջնակարգ կրթությամբ պատանիներ և երիտասարդներ են: Նշված երգերից առաջին 5 նմուշի տարբերակներին հանդիպում ենք դարասկզբին հրատարակված Ա.Բրուտյանի «Ռամկական մրմունջներ»⁷ և Ս.Մելիքյանի, Ան.Տեր-Ղևոնյանի «Շիրակի երգեր»⁸ ժողովածուներում: 1914թ-ին Ս.Մելիքյանը «Էլլու յար» (Դայթանա բուլկի)⁹ երգը ձայնագրել է Դազարապատում, «Յոլակով, վարդ ջան, արի» (Յոլակի) Բաշ-Շորագյալում՝ աղջիկներից: Իսկ «Բատոլա, ջան բատոլա» (Բատոլա), «Մարալ, մարալ» (Մարալի պես) երգերը և «Շիրակի գետվրնը» (Դույնի-դույնի) նվագը Սմանվերդիում (Լուսադրյուրում) գրի է առել աղջիկներից, գործիքային նվագը՝ Սամսոն Թաշյանից: «Դույնի-դույնի» երգի մեղեդային տարբերակ է Ա.Բրուտյանի «Ռամկական մրմունջներ»-ի «Էրևան բաղ են արել» [Հանդումը մնաց յարա] երգը: Ավածը ակնառու դարձնելու համար ներկայացնում ենք մեղեդիական տեքստի 3 նմուշները՝ (նոտային օր 1)

Օրինակում տարբեր են երգային կրկնակների¹⁰ խոսքերը, երաժշտական մետրերը, կատարման եղանակները, սակայն մեղեդիների ընդհանրությունները թույլ են տալիս ենթադրել դրանց՝ նույն ազգային գոտու (ամենայն հավանականությամբ Դարսի, Էրզրումի) բանահյուսության նմուշներ լինելու մասին: Վերը նշված մյուս երգերի համեմատական վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ մերօրյա տարբերակներում փոփոխված են մեղեդիական ավարտները, փոքր ինչ ընդլայնված է

⁴ Գ.Լևոնյան, *Երգեր*, Եր., 1963, էջ 268:

⁵ *Երգասացներն են Սուքիասյան Արմենը (ծնվ. 1982 թ.), Պետրոսյան Արևիկը (ծնվ. 1979 թ.):*

⁶ *Երգասացն է Համբարյան Աշիկը (ծնվ. 1956 թ.):*

⁷ *Ա.Բրուտյան, Ան.Տեր-Ղևոնյանի մրմունջներ, խմբ. Մ.Բրուտյան, Եր., 1985:*

⁸ *Թիֆլիս, 1917:*

⁹ *Կոր փակագծերում տալիս ենք մեր ձայնագրած նմուշների անունները:*

¹⁰ *Գիտարկված են կրկնակները, քանի որ մեծամասամբ պարերգերը ճանաչվում են նրանցով:*

ձայնաձավար: Որոշ նմուշների գրական տեքստերի փոփոխման միջոցով երգերը տեղայնացված են, ինչպես «Մարալ, մարալ» երգում է

Գյալանդայեն նագ չունի,
Խալխը գիտե, դարդ չունի,
Ծաղկասարի ծառները,
Մատաղ կտրին գառները:

Կրակով լի, կենսուրախ գոհարներ են «Լեզիներ», «Ելա երթիկ, խոտ թափի», «Գյուլու», «Խոտը կապե, հանդ կերթա», «Յար նավզիկե, նագդարե», «Ռ-ընդա» երգերը, որոնք թեև ունեն փոքր ձայնաձավար, սկսվելով մեղեդու դիմող հնչյունից ալիքավոր շարժումով, ճկուն կշռությամբ, նրբաճաշակ զարդարանքներով և տարբերակումներով ողջ հյուսվածքին հաղորդում են լուսավոր-տոնական, կամային ուժական գծեր: «Յար նավզիկե, նագդարե», «Ռ-ընդա» երգերը կատարվում են 2 լեզվով՝ քրդերեն և հայերեն: Ըստ երգասացի հաղորդած տեղեկությունների, ինքը դրանք սովորել է դրկից քրդերից, որոնք կարճ ժամանակով եկել են գյուղ՝ աշխատելու: Հորինվածքային առանձնահատկություններով առանձնանում է մինոր (բարձր յոթերորդ աստիճանով) լադում ծավալվող «Արփաչայի գյուղերը» պարերգը: Նախերգ-կրկներգ ձևով հղացած գրական տեքստին, որը, ի դեպ, պարերգի ժանրում հավաղեալ է հանդիպում համադրված երաժշտական բաղադրիչը ունի վարիացիոն ձևվազայացում¹¹, կրկներգի հատվածում եռամասայնության դրսևորմամբ: Ներկայացնում ենք երգի մեղեդին: (նոտային օր. 2)

Ժողովրդի հեղինակած այս նմուշը վերարտադրում է պարերգերի եղանակների հյուսվածի ծավալման գործընթացը, որը ժամանակին այնքան պատկերավոր նկարագրել է Կոմիտաս Վարդապետը¹²:

Ծիսական երգեր. Այս ժանրից հիմնականում կիրառության մեջ մնացել են վարդավառի, համբարձման, հարսանեկան երգերը: Գրառված նմուշներն են. «Վարդերի»¹³, «Վիճակի երգը»¹⁴, «Այսօրվա ուրախության պատճառը», «Հլա նայեք այս երկուսին»¹⁵, «Սեղանի շուրջ նստած»¹⁶: Ցավոք, ավանդական ծիսակարգը գյուղում պահպանված չէ, և նշված նմուշները ավելի շատ պարային բնույթի են, ունեն աղերսներ այլ ժանրերի հետ: «Վարդերի երգը» թեև կատարվում է վարդավառի տոնին, սակայն բովանդակությամբ, բնույթով, հիշեցնում է աշխատանքային, քնարական, պարերգերի ժանրերը:

Արտը ցորեն ցանեցի,

Վարդը ելավ վարդերի կիրակուն:

Դարդս հետը ցանեցի,

Ես չեմ երթա սարը շոգուն, կրակուն:

¹¹ Տոտային արտահայտությանը AA₁A₂A₃A₄A₃ A₂:

¹² Կ ո մ ի տ ա ս, Հորվածներ և ուսումնասիրություններ, Եր., 1941, էջ 17:

¹³ Երգասացն է Մանուկյան Արթուրը (ծնվ. 1969թ.):

¹⁴ Երգասացն է Մարտիրոսյան Միսակը (ծնվ. 1932թ.):

¹⁵ Երգասացն է Մարտիրոսյան Վիդեան (ծնվ. 1954թ.):

¹⁶ Երգասացն է Համբարյան Աշիկը (ծնվ. 1956թ.):

Մերօրյա հարսանեկան հանդեսը ինչպես քաղաքում, այնպես էլ գյուղում ենթարկվել է փոխակերպության: Սակայն այսօր էլ գեղջկական պարերգերը, գովերգը, կատակերգերը հարսանեկան ուրախության անբաժան մասն են կազմում: Այդպիսի նմուշներ են «Հլա նայեք այս երկուսին», «Այսօրվա ուրախության պատճառը», «Մեղանի շուրջ նստած» երգերը: Պահպանելով ժանրին բնորոշ համեմատություններով հարուստ պատկերավոր խոսքը, երաժշտական բաղադրիչը իր մեղեդիական թարմությամբ զարդոլորում տարբերով ունի հանդիսավոր-լավատեսական երանգ: Ի տարբերություն նախնիներում տարածված հարսանեկան երգերի, այս նմուշներում, որպես հանդեսի գլխավոր գործող անձ «ծաղիկներից» հետո հիշատակվում են քավորը, թամաղան:

Բաժակը տվեք քավորին,
Ուրախության գլխավորին:

***

Ես քավորից հրաման առա,
Եվ ձեզ համար երգիչ դառա: («Հլա նայեք այս երկուսին»)

***

Եկեք մենք պար բռնենք,
Ուրախ ծափ տանք ու պարենք,
Թամաղա ջան, թամաղա,
Կենացդ խմենք: («Այսօրվա ուրախության»)

***

Մեղանի շուրջ նստող ազնիվ թամաղա,
Խմեն, ուրախացի, օրենք, աղաթ ա,
Տան տիրոջ գավերի գինին առատ ա ... («Մեղանի շուրջ նստած»)

Քննարակական երգեր. Քննարակական երգերը ներկայացված են թեմատիկ բազմազանությամբ: Դրանք սիրված էակին նվիրված «Լուսաբացին արևից առաջ»¹⁷, «Մարեր ջան, դեն գնացեք», «Համ գյուղ, համ վարդ, համ մարգիզ»¹⁸, «Խորտոխի յար»¹⁹, «Վայ լե, լե», հայրենիքի կարոտով լի «Յորեն իմ ցանել իմ», «Լսիր, եղբայր», «Խոսեք Արտաշատ, Դվին», որդուն խրատող «Իմ բալիկ», ծնողին ուղղված «Մրտիս սերը», սոցիալական բողոքով «Աղաչանքս լսեք» երգերն են: Այս ժանրի նմուշներում գերակշռում է քառյակային ձևը, և մեղեդին մեծամասամբ ծավալվում է իոնական և էոլիական ձայնեղանակներում: Միջնավարտներում գրական տողի յուրաքանչյուր վանկի հաճախ հատկացվում են չափական մեկ միավորի արժեքով արտահայտիչ ոլորումներ:

Ժամանակի շունչն իր վրա կրող «Իմ բալիկ» երգը, ծավալվելով էոլիական երանգավորմամբ լոկիական լադում, սկսվում է դիմող հնչյունից: Աստիճանաբար ընդլայնելով ձայնածավալի վերին սահմանը, եղանակի ծավալման հանգուցային կետում շեշտվում է «բախտիդ ծառը» բառակապակցությունը, դրանով ընդգծելով ծնողի համար իր գավակի ապագա բախտավորության կարևորությունը:

Բանաստեղծական բարձր ապրումներ են ամփոփված «Էրկրի» կարոտն արտահայտող «Լսիր, եղբայր», «Յորեն իմ ցանել իմ» «Խոսեք Արտաշատ, Դվին» երգերի պատկերավոր խոսքերում.

Լսիր, եղբայր, խոսքն իմ սրտի,

Ինձ տանջող ցավը իմացիր:

Քառսուն աղբյուր կը բխե,

Քիչն ասեն, դու շատն իմացիր:

Այն երկիրն է, Մուշ խնուցվոր,

Կցանի ի՞նչ սեխ մեղրավոր:

Էրկրիս մասին պատմեն անխոս,

Ասեն լավն ու վատն իմացիր:

Այս նմուշը բանաստեղծական տեքստի դուբետիսին բնորոշ (4-4,8) տաղաչափական կառուցվածքով, գաղափարական ուղղվածությամբ և վերջին քառյակում հեղինակին ակնարկումով. «...Մովսես պապը, հայրիկն երգչի...» մոտ է աշուղական երգերին:

Օրոր. Քաղցրահնչյուն «Լանիկը» եղավ գյուղում ձայնագրված միակ օրորոցայինը, գրառված 1952 թ-ին Խանվալիից Վերին Մանթաշ տեղափոխված, այնուհետև Ջրառատում հաստատված բնիկ մշեցի Արմանուշ մայրիկից: Լինելով Մերոբ փաշի ֆիդային

¹⁷ Երգասացն է Մարտիրոսյան Ալֆին (ծնվ. 1952թ.):

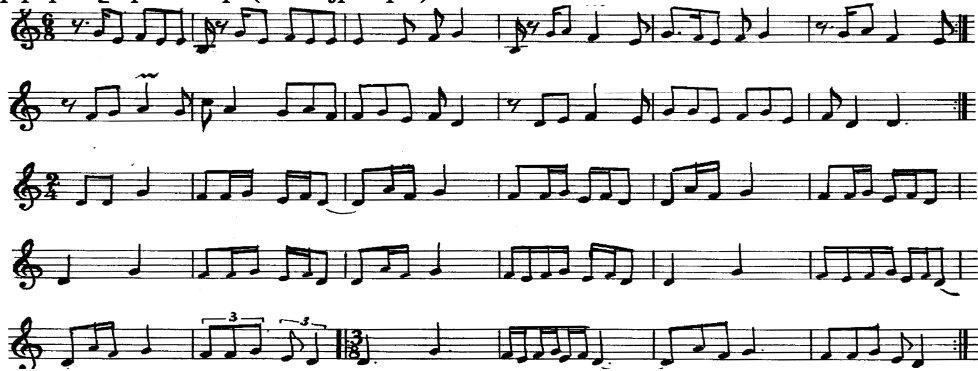
¹⁸ Երգասացը Արմանուշ մայրիկն է:

¹⁹ Երգասացներն են Մուքիսյան Արմենը, Պետրոսյան Արևիկը

աղջկա դուստրը, նա պահել էր իր հիշողության մեջ պատանիներ Մշո բանահյուսությունից և եղանակավորված մատուցեց մադրանք-խրատներով լի երգը:

Գործիքային նվագ. Այսօր Շիրակում քիչ են այն գյուղերը, որոնցում պահպանվում են ազգային գործիքային երաժշտության ավանդույթները: Ջրառատում ցայսօր իր ուրույն տեղն ունի սերնդից սերունդ փոխանցված պարկապզուկ գործիքը: Այն առաջին անգամ գյուղ է բերել Կամսար Սարգսյանը (ծն.1906թ.), որի կատարումները, ինչպես վերը ասվեց, ամփոփված են 1970-72թթ-ի ձայնագրություններում: Գյուղում սիրված, բոլոր ուրախությունների և հանդիսությունների պարտադիր մասնակից պարկապզուկահարը իր երգացանկում ուներ ինչպես Շիրակում լայն տարածում ունեցող պարեր ու մեղեդիներ՝ «Քոչարի», «Թաք տրնգի», «Կլոր պար», «Վեր վերի», «Գյունը», «Կալոսի պոկեն», աշուղական երգերի գործիքային տարբերակներ՝ Մահուրի Գևորի «Ծնվա, եկա աշխարհ», այնպես էլ մուղամներ՝ «Ոչխարի կանչ» (Գյո), «Մեղեդի իմաստով», և իր հեղինակած երգերը: Երգիծական, քննադատական շնչով «Գյունի քաղաք» երգը՝ գրված աշուղական երգերին բնորոշ տաղաչափությամբ, միակ ձայնագրված և պահպանված օրինակն է:

Գյուղում գործիքային երաժշտության ավանդույթները շարունակում են նրա որդին՝ Համլետ Սարգսյանը (ծն.1942թ.) և թոռը՝ Արթուր Սարգսյանը (ծն.1969թ.): Գյուղացիներն իրենց սեփականությունն են համարում «Գսպո», «Քեչա» և «Ութ համար» պարեղանակները, որոնք կատարվում են հաջորդաբար, որպես շարք և ունեն համայնքի միասնական անդրդվելի կամքն արտահայտող՝ ոտքերի ինքնահատուկ խրոխտ շարժումներ: (նոտային օր.3)

Այսպիսին է Ջրառատի այսօրվա երաժշտական բանահյուսությունը: Այն խոր, հարգալից վերաբերմունքը, որ տածում է ջրառատցին իր ազգային արժեքների նկատմամբ, հույս է ներշնչում ապագայի հանդես:

МУЗЫКАЛЬНЫЙ ФОЛЬКЛОР НАШИХ ДНЕЙ СЕЛА ДЖРАРАТ

_____ *Резюме* _____

_____ *Н.Егоян* _____

Одним из важнейших вопросов в этномузыкологии является исследование национального музыкально-интонационного словаря и специфических музыкальных диалектов. С этой целью нами проводятся этнографические работы и записываются бытующие песни, инструментальные наигрыши. На основе записей, сделанных в 1997-1998гг. в селе Джрарат (собиратели Н.Егоян, А.Апинян), мы показываем этномузыкологическую картину села. Записано 38 песен и инструментальных наигрышей. Из них песен: 11-лирических, 13-танцевальных, 3-свадебных, 1-вардаварская, 1-воскресенская, 1-колыбельная, 4-ашугских, 1-авторская и 3 инструментальных наигрыша.